

Pierwsza wojna i (nie)pokój – wprowadzenie

W listopadzie 2018 roku minie sto lat od zakończenia I wojny światowej, o której ówczesni sądzili, że będzie „ostatnią z ostatnich”, wojną, która położy kres wszelkim wojnom. Historia bardzo szybko boleśnie zweryfikowała to idealistyczne wyobrażenie i konflikt z lat 1914–1918, który przeobraził polityczne i kulturowe oblicze Starego Świata, okazał się źródłem kolejnych dramatów humanitarnych, czy to w skali lokalnej, czy to na poziomie globalnym.

Od końca lat siedemdziesiątych XX wieku można zaobserwować rosnące zainteresowanie I wojną i jej konsekwencjami dla dalszych losów świata i jednostek ludzkich wśród historyków, pisarzy, artystów, literaturoznawców oraz kulturoznawców. Wiele różnorodnych czynników składa się na powrót tego tematu. Wśród nich należy podkreślić serię tzw. zwrotów w humanistyce (zwrot narracyjny, zwrot etyczny, zwrot mikrohistoryczny) i nawrotów w literaturze i sztuce (nawrót historii, nawrót podmiotowości, nawrót biografizmu i autobiografizmu). Łączy się to jednocześnie ze świadomością odchodzenia spośród żywych ostatnich uczestników i naocznych świadków Wielkiej Wojny i, co za tym idzie, z poczuciem konieczności reinterpretacji faktów, mitów i stereotypów, które ukształtowały tożsamości indywidualne i zbiorowe w świecie po katastrofie lat 1914–1918. W ostatnim czasie I wojna bardzo często powraca, rzecz jasna, w różnego typu dyskursach w związku z obchodami upamiętniającymi jej stulecie. Nie należy w tym kontekście zapomnieć o jeszcze jednym czynniku, który sprawia, że Wielka Wojna staje się problemem na nowo aktualnym. Intensyfikacja wojen oraz innych napięć w dzisiejszym świecie w bardzo niepokojący sposób nasuwa skojarzenia z wydarzeniami, których symbolicznym początkiem był zamach 28 czerwca 1914 roku w Sarajewie. Znamionym zdaje się, że to bośniacka stolica ponownie jest widziana jako ikona nowego, paradoksalnego oblicza Europy przełomu XX i XXI wieku, gdzie tendencje zjednoczeniowe i kosmopolityczne współlistnieją z rosnącymi partykularyzmami nacjonalistycznymi i odradzającymi się ideologiami esencjalistycznymi.

Niepokojąca aktualność Wielkiej Wojny, a tym samym ciągła konieczność jej (inter)kulturowych i aksjologicznych (re)interpretacji stanowi wspólny mianownik zebranych w prezentowanym tomie „Litterariów Copernicanów” artykułów, rozmów i recenzji. Otwierający numer artykuł Anny Branach-Kallas i Piotra Sadkowskiego jest komparatystyczną próbą przedstawienia obecnego stanu badań dotyczących I wojny światowej, głównie z perspektywy francuskiego i anglo-amerykańskiego kulturoznawstwa. Autorzy ukazują ewolucję badań nad Wielką Wojną na wielu płaszczyznach: od perspektywy ściśle militar-

nej do studiów socjologicznych i kulturowych; od badań strategii wojskowych do refleksji na temat przemiany psychicznej i duchowej żołnierza; od kontekstu wojskowości do transformacji wywołanych przez wojnę na froncie domowym. Interesuje ich historia afektów związanych z Wielką Wojną, w której przedmiotem badań, oprócz pól bitew i dyskursów propagandowych, stają się literatura piękna, sztuka, film, pomniki oraz życie codzienne społeczeństw uwikłanych w pierwszy konflikt globalny. Co więcej, wychodząc poza perspektywy narodowe, Branach-Kallas i Sadkowski sytuują wojnę w kontekście transnarodowym i postkolonialnym. W ich ujęciu omawiane zjawisko jest nie tyle faktem historycznym, o charakterze politycznym i militarnym, co zjawiskiem egzystencjalnym o złożonej naturze konceptualno-wyobrażeniowej.

W artykule „*Modi memorandi*”. *Pamiętanie i przeżywanie Wielkiej Wojny wtedy i dzisiaj*. Próba komparatystyczna Wojciech Szymański proponuje krytyczne sproblematyzowanie różnorodnych sposobów upamiętniania w zakresie realizacji wizualnych, które wykształciły się bezpośrednio po zakończeniu I wojny światowej w Polsce i Wielkiej Brytanii. Przedmiotem analizy są również performatywne sposoby upamiętniania konfliktu w stulecie działań wojennych. Autor omawia wybrane przedsięwzięcia o charakterze artystycznym i komemoratywnym powstałe w ramach brytyjskiego programu 14–18 NOW, porównując je z performatywnymi praktykami pamięci w Polsce, w tym z nielicznymi rekonstrukcjami bitew pierwszowojennych. Szymański zastanawia się nad rezonansem interpretowanych projektów w brytyjskiej przestrzeni publicznej, wskazując na – będące efektem performansów – przewartościowanie (bez)sensu I wojny. Snując rozważania z zakresu estetyki i etyki pamięci, stara się jednocześnie zinterpretować swoiste milczenie, które charakteryzuje polską postpamięć o I wojnie.

Edyta Lorek-Jezińska, koncentrując się na brytyjskim kontekście kulturowym, poddaje analizie artystyczne sposoby mierzenia się z traumą wojenną. W artykule poświęconym interpretacji obrazów takich malarzy, jak: Leon Underwood, Edward Wadsworth, Paul i John Nash autorka uwypukla złożoność związków między wyznacznikami sztuki kubi-stycznej, futurystycznej i worytystycznej – fragmentyzacją, kryzysem reprezentacji, nierozpoznawalnością – a doświadczeniami związanymi z hekatombą I wojny. Szczególne miejsce zajmuje tu kamuflaż jako technika bezpośrednio kojarzona z działaniami militarnymi, która w malarstwie stanie się środkiem z jednej strony maskującym przedstawiany fragment rzeczywistości, a z drugiej mimetyczną figurą niszczycielskiego działania wojny, zarówno w sferze materii, jak i jej zmysłowej percepcji.

Kolejny artykuł zgłębiający obecność I wojny w kulturze brytyjskiej, „*Stare kłamstwa*”: *czy pora na nowe interpretacje?* Jacka Wiśniewskiego, jest poświęcony w głównej mierze twórczości poetów-żołnierzy – Wilfreda Owena, Siegfrieda Sassoon, Ruperta Brooke’a, Edwarda Thomasa, Roberta Gravesa, Isaaca Rosenberga, Edmunda Blundena. Autor odwołuje się także do licznych autobiografii, powieści, antologii, tekstów krytycznych, które pozwalają zaobserwować ewolucję recepcji angielskiej poezji z czasów Wielkiej Wojny. Jacek Wiśniewski odnosi się także do problemu rewizji poglądów i przewycięzania stereotypów dotyczących I wojny i jej wartościowania w literaturze. Proces upamiętniania pierwszego światowego konfliktu powinien, w opinii autora artykułu, skłaniać do porównywania różnorodnych, pod względem ideologicznym i estetycznym, narracji poprzez m.in. odkrywanie także poezji pisanej przez twórców spoza grona naocznych świadków i uczestników wojny oraz docenienie wagi literatury kobiecej.

W artykule *Losing Face, Finding Love? The Fate of Facially Disfigured Soldiers in Narratives of the First World War* Marjorie Gehrhardt interpretuje szereg popularnych w Wielkiej Brytanii w latach powojennych utworów, których bohaterami są weterani o okaleczonych twarzach. Podczas gdy w rzeczywistości mężczyźni ci często byli marginalizowani przez społeczeństwo, a zniekształcone rysy ich twarzy odczytywano jako oznakę utraty męskości i/lub człowieczeństwa, literatura popularna przedstawiała bardziej optymistyczne wizje ich losów. Choć w tej sentymentalnej prozie utrata twarzy łączy się z utratą tożsamości i koniecznością przystosowania do nowego obrazu „ja”, romantyczne związki z kobietami pozwalają oszpeconym bohaterom odzyskać poczucie godności – miłość jest tu antidotum na doznane cierpienie. W omawianych przez Gehrhardt powieściach i opowiadaniach rana twarzy stanowi zatem dowód poświęcenia i patriotyzmu, dając odmienionym przez wojnę bohaterom szansę na lepsze życie.

Dwa kolejne artykuły w tomie przeniosą uwagę czytelników z kontekstów brytyjskich na inne obszary. Agata Domachowska w tekście *Gavrilo Princip dzisiaj – narracja polityczna o zamachowcu z Sarajewa we współczesnej Serbii*, nakreśliwszy sylwetkę zabójcy pary arcyksiężęcej, omawia kierujące nim motywacje, a następnie przechodzi do kwestii trwających do dziś sporów dotyczących oceny czynu postrzeganego jako bezpośrednie zarzewie I wojny. Analiza dotyczy wypowiedzi na ten temat przedstawicieli obecnych władz i ich wpływu na kształtowanie pamięci o Principie i wydarzeniu z czerwca 1914 roku w przestrzeni społeczno-kulturowej państwa serbskiego.

Po artykule o charakterze kulturowo-politologicznym, ponownie powracają w tomie zagadnienia literaturoznawcze. Piotr Sadkowski przedstawia wydany w 1994 roku, nieukończony utwór Alberta Camusa *Pierwszy człowiek*. Interpretując wymiar autobiograficzny/autofikcyjny powieści, autor artykułu skupia się na problemie wyrażania postpamięciowego doświadczenia traumy spowodowanej przez Wielką Wojnę, kształtującej heterogeniczną i otwartą formę narracji. Te cechy tekstu tworzonego w latach pięćdziesiątych, który może być potraktowany jako przykład prozy ponowoczesnej *avant la lettre*, skłaniają do porównania go z francuskimi powieściami na temat I wojny, pisanymi pod sam koniec XX wieku. Piotr Sadkowski podkreśla również różnorodność kontekstów czasoprzestrzennych świata przedstawionego w dziele Camusa, a zwłaszcza odniesień do dramatycznych momentów historii francusko-algierskiej, których wspólnym mianownikiem są wojny, akty przemocy i terroru.

Dział „Rozprawy” w tomie zamyka tekst Anny Branach-Kallas poświęcony literackim reinterpretacjom I wojny we francuskiej, brytyjskiej i kanadyjskiej literaturze pięknej przełomu XX i XXI wieku. Autorkę interesuje przede wszystkim wpływ współczesnych dyskursów traumy, postmodernistycznej „kultury rany” oraz etyki wrażliwości na omawiane utwory. Powołując się na liczne źródła z zakresu studiów nad traumą, ukazuje dynamikę pomiędzy nieprzepracowaną traumą, która wpływa destrukcyjnie na jaźń żołnierza, a przepracowaniem urazu, które pozwala mu odbudować swoją egzystencję. Ponadto, omawiając swoistą poetykę traumy w ujęciu komparatystycznym, Branach-Kallas analizuje portrety weteranów, których niepokój wewnętrzny wywołany przez wspomnienia z frontu motywuje jednocześnie do podjęcia działań na rzecz pokoju. Trauma wojenna jest więc tu podstawą izolacji postaci, jednak ich tragiczne przeżycia stanowią zarazem źródło etyki, zarówno indywidualnej, jak i grupowej.

W dziale „Rozmowy” przybliżamy nieobecne do tej pory w polskim obiegu czytelnicy jedno z najistotniejszych prac na temat I wojny w obszarze francuskojęzycznym, opublikowane na przełomie XX i XXI wieku. Wywiady z ich autorami, badaczami z Francji i Belgii – Françoise Thébaud, Pierre’em Schoentjes’em i Carine Trevisan – dają okazję do pogłębienia refleksji nad m.in. historią i kulturą tego konfliktu w perspektywie kobiecej oraz nad nowymi wyzwaniami komparatystycznymi dla naukowców podejmujących dzisiaj wysiłek dalszego interpretowania, w perspektywach synchronicznej i diachronicznej, Wielkiej Wojny.

Czytelnicy numeru mają także okazję zapoznać się z recenzjami trzech studiów, które ukazały się w roku 2017: polskiego przekładu monografii Christophera Clarka *Lunatycy. Jak Europa poszła na wojnę w 1914* i prac zbiorowych – *Psychologia boju na przestrzeni dziejów. Człowiek w doświadczeniu granicznym*, pod redakcją Michała Stachury, oraz *Literarische Erinnerung an den Ersten Weltkrieg in Regionen Mitteleuropas*, pod redakcją Marii Gierlak, Małgorzaty Klentak-Zabłockiej i Thorstena Ungera.

Anna Branach-Kallas, Piotr Sadkowski